

Государська О. В.,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ “МОВА” ТА “МИСЛЕННЯ” ЯК БАЗОВИХ КАТЕГОРІЙ СУЧАСНОЇ КОГНІТИВІСТИКИ

Автор статті детально аналізує та класифікує способи вирішення проблеми взаємовідношення мови та мислення, що формуються вченими на різних етапах розвитку лінгвістики, починаючи із стародавніх часів і закінчуючи сучасним станом когнітивістики.

Ключові слова: мова, мислення, когнітивістика.

Автор статьи детально анализирует и классифицирует способы решения проблемы взаимоотношения языка и мышления, которые формируются на разных этапах развития лингвистики, начиная с древних времен и заканчивая современным состоянием когнитивистики.

Ключевые слова: язык, мышление, когнитивистика.

In this article the author analyzes and systematizes different ways of resolving the problem of language and thinking interrelation which are formed at different stages of linguistics development, starting from the earliest times and finishing with the actual state of cognitive science.

Key words: language, thinking, cognitive science.

Постановка проблеми у загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Сучасна когнітивістика продовжує досліджувати найдискусійнішу проблему способів і засобів пізнання навколишнього світу, і насамперед через витлумачення співвідношення понять мови і мислення. Унаслідок тривалих наукових пошуків сформувалися три основні підходи до вивчення цього питання: **філософський**, **логіко-граматичний** та **психолінгвістичний**, які паралельно розвивалися, оскільки мали за мету висвітлити ті аспекти проблеми, що лишилися нерозв'язаними представниками кожної попередньої течії.

Мета статті – визначити аспекти співвідношення понять *мова* та *мислення* як базових категорій сучасної когнітивістики.

Завдання:

- проаналізувати етапи дослідження зв'язку мови і мислення науковцями різних гуманітарних сфер;
- виявити найреалістичнішу модель здійснення взаємодії вищезазначених категорій.

Наукові результати. Ідеї прибічників **філософського підходу** сягають ще давніх доктрин пояснення світу: індійської (школа міманса), грецької (Платон, Аристотель, стоїки та ін.) і китайської (Чжуан-Цзи, Сюнь-Цзи, Ханьфей-Цзи та ін.). Так, зокрема зв'язок мови та мислення розуміється давньоіндійськими дослідниками з позицій існування “вічних, незмінних звукових субстратів та їхнього фонетичного вираження, здатних змінюватися під впливом людини” [10, с. 133]. У Давньому Китаї найвпливовішою була думка про те, що “розум, спираючись на знання, здобути за допомогою почуттів, пояснює причини речей” [2, с. 221]. Поняття “мислення” найчастіше поєднували не з душею, а з серцем, саме йому “властиво міркувати” [2, с. 228]. Рівень розумових здібностей людини частково є природним даром, а частково залежить від її дій [2, с. 221].

Про усвідомлення давніми греками співвідношення мови та мислення свідчить, перш за все, широке використання у їхній мові слова *logos* для одночасного позначення таких понять, як “слово”, “мовлення” та “мислення”. Ідея про мислення як засіб усвідомлення тих знань, що у незмінному стані зберігаються в душі людини, є ключовою майже в усіх працях Платона. Вчений вважає, що людина отримує знання раніше, ніж вона народилася. “Якщо, одного разу дізнавшись про щось, ми вже про це не забуваємо, то щоразу ми повинні народжуватися, маючи ці знання. Однак, якщо, народжуючись, ми втрачаємо те, чим володіли до народження, а потім за допомогою почуттів відновлюємо колишні знання, тоді пізнавати – означає відновлювати знання, тобто пригадувати” [16, с. 76]. Звісно, щодо “незмінності” матеріалу для пізнання, давньогрецький учений помилявся, проте він правильно визначав загальну мету розумового процесу – сприяти якнайглибшому усвідомленню людиною навколишньої дійсності.

Естафету у дослідженні суті понять “мова” та “мислення” підхоплюють стоїки Зенон, Хрисипп, Діоген Вавилонський. Лише невеликі фрагменти праць цих філософів дійшли до наших часів, тому міркувати про їхні погляди ми можемо лише із робіт інших вчених. Так, Діоген Лаертський зазначає, що стоїки пропонували судити про істинність речей на основі уявлень та відчуттів, які можна закріпити за допомогою знань, тобто силою розуму [2, с. 479]. Одними з перших стоїки розробляють питання відповідності мови й мислення та, захоплюючись етимологічними дослідженнями, намагаються дістатися до суті речей через мовний матеріал. Слабкою стороною їхніх теорій насамперед вважаємо необґрунтовану впевненість в ідентичності напрямків розумових процесів у представників різних народів. Ця ідея простежується в багатьох представників античної філософії. Ще Геракліт писав: “Мислення – загальне для всіх... Всі бажаючі говорити розумно повинні спиратися на те загальне, подібно до того, як держава [базується] на законі, і навіть ще міцніше” [14, с. 165]. На спростовування подібних тверджень пізніше будуть спрямовані роботи психолінгвістів.

Аристотель остаточно розмежує поняття “мислення” та “мовлення”, що первинно усвідомлювалися давніми греками як єдине ціле. Він звертає особливу увагу на план вираження дихотомії *мислення* – *мовлення*, адже в Давній Греції дуже вагоме місце серед наук займала риторика, основою якої була теорія побудови логічної аргументації при публічному виступі. Проблеми вмілої передачі думки вчений присвячує твір “Про

софістичні спростовування”, в якому наголошує на необхідності при словесному відтворенні думки уникати омонімії, двозначності висловлювань, неправильної вимови слів [3, с. 531-592].

За Аристотелем, хід мислення та мовлення має багато спільного: “подібно до того, як думка виникає в душі, не є істиною або хибною..., так само відбувається й у звукосполученнях, адже істинне або хибне виявляється тільки при зв’язуванні й роз’єднуванні” [3, с. 93]. Вчений вважає, що іменники та дієслова подібні до “думки без зв’язування чи роз’єднування” [3, с. 93].

За часів Середньовіччя завдання встановлення зв’язку між мовою та мисленням увійшло до найголовніших питань лінгвістичної філософії, що намагалися вирішити проповідники Святого Письма Фома Аквінський, Ісідор Севільський, П’єр Абеляр та ін. Незважаючи на те, що їхні наукові надбання ґрунтуються на релігійних переконаннях, та все ж їм вдалося глибше дослідити вищезазначену проблему, аніж представникам античного світу. Найціннішим вважаємо їхнє визнання здатності людини усвідомлювати свої розумові надбання не тільки за допомогою звукового мовлення, а й через внутрішню форму слова.

Якщо на початковому етапі розвитку середньовічної лінгвістичної думки спостерігається відносна незалежність граматики від вирішення філософських питань, пов’язаних із дихотомією мова й мисленням, то за часів пізнього Середньовіччя зазначені галузі науки максимально зближуються, тобто саме з цього етапу ми можемо говорити про розвиток власне *логіко-граматичного підходу* до вивчення мови та мислення, який почав паралельно розвиватися із філософським напрямом.

У період пізнього Середньовіччя точаться суперечки між номіналістами (Дунс Скот, Уільям Оккам та ін.), що закріплюють за загальними поняттями лише суб’єктивне значення, відкидаючи можливість їх співвідношення з реальними речами, та реалістами (Ансельм Кентерберійський, Августин Блаженний та ін.), які відстоюють наявність прямого зв’язку між дійсністю та загальними ідеями. Середньовічні вчені захоплюються вивченням морфології та синтаксису, зрідка звертаючись до лексики, адже саме граматичні конструкції, на їхню думку, найбільш співвідносні з категоріями мислення, шлях до пізнання якого мовознавці намагалися віднайти.

На аналогічних позиціях стояли й дослідники мови епохи Відродження. Яскравим прикладом їхньої позиції є універсальна “ГраMATика Пор-Рояля” [4], в основу якої покладено ототожнення онтологічних та граматичних категорій, що мало б простежуватися у всіх мовах світу. Прибічники цього підходу (Ф. Бекон, Г. Лейбниц та ін.) дуже спрощували саме поняття мислення, адже мова – це не лише засіб для обміну інформацією. Мова дає змогу виразити почуття, що не вкладаються у чіткі логіко-сміслові категорії, якими оперували автори універсальних граматики.

Очевидно тому в середині ХІХ століття логікам висунули протест представники нового напрямку – *асоціативна психологія*. Давид Гартлі, Джордж Берклі, Давид Юм та ін. [1] намагалися дійти до сутності розумового процесу через вивчення зв’язку думок із функціонуванням психіки людини.

Ідеї психологів було швидко залучено до лінгвістичних досліджень. Так, на думку О. Кюльпе, “думки є не тільки чистими знаками для позначення відчуттів, вони цілком самостійні утворення, що мають самостійні цінності, про думки можна говорити, як і про чуттєві враження, їх можна навіть вважати більш позитивними, постійними і незалежними, ніж чуттєві образи, зумовлені пам’яттю і фантазією. Навіть експериментальним шляхом вдалось довести, що наше “я” неможна відокремити від нас. Неможливо мислити, віддаючись цілком думкам, – і водночас спостерігати за думками; таке розділення психіки неможна довести до кінця” [12, с. 25].

Саме ця позиція психологів вплинула на подальший розвиток проблеми зв’язку мови і мислення і стала засадничою у формуванні нового напрямку досліджень – *психолінгвістичного*. Засновник цього підходу Г. Штейнталь категорично відмовляється від можливості будь-яким чином пов’язати мову та логіку [28, с. 221-222]. Учений настільки захопився своєю ідеєю, що зовсім розірвав ту нитку, яка пов’язувала мову та мислення. Він вважав мову суто психічним явищем, і відкидав думку про можливість її створення та розвитку під впливом мислення.

Цю думку розвиває О.О. Потєбня, засновник психологічного напрямку у вітчизняному мовознавстві. Учений вважає, що “сфера мови далеко не збігається зі сферою думки. У середині людського розвитку думка може бути пов’язана зі словом, але спочатку вона, певно, ще не доросла до нього, а на високому ступені абстрагованості залишає його, якщо воно не задовольняє її потребам, і якщо не може повністю звільнитися від чуттєвості, то шукає зовнішньої опори тільки в довільному знаку” [18, с. 51].

Більш стриманим у вирішенні проблеми походження мови та мислення був Е. Сепір. Він, хоча і зазначав, що мова цілком могла б передувати мисленню, відштовхуючись від позиції повного мовленнєвого супроводу розумових процесів у людини, але й остаточно не відкидав думку про розвиток мовлення у суттєвій залежності від мислення [20, с. 37].

Психолінгвісти здебільшого акцентували увагу не на тому, що в мовах було спільного, а, навпаки, – на їх оригінальності, обстоюючи необхідність поглибленого вивчення семантики. Багато нових суджень з цього приводу висловив В. фон Гумбольдт. Він вважав, що мова утворилася у взаємодії з мисленням у момент, коли в людини виникла необхідність у самопізнанні та усвідомленні тих речей і явищ, що її оточують [9, с. 301]. В. фон Гумбольдт першим звернув увагу на здатність мови впливати на хід розумових процесів: “Сфера мислення містить у собі природу впливу мови на мислення, прояв тих її особливостей, на яких побудовано досягнення нею того чи іншого ступеня, відбиття нею тієї чи іншої розбіжності в думках” [9, с. 324].

Для визначення засобу поєднання поняття зі звуком В. Гумбольдт вводить термін “внутрішня форма”. На думку вченого, кожний народ має своєрідне світосприймання, по-своєму членує навколишню дійсність і, відтак, по-різному відтворює “синтез внутрішньої форми зі звуком”.

Ідея В. Гумбольдта стосовно своєрідності розумового та мовного розвитку носіїв різних мов задля освоєння ними самих себе та навколишньої дійсності була розвинута у роботах багатьох мовознавців. Так, В.О. Богородицький уважав, що “різноманітність мов примушує людство йти до істини якби різними шляхами, висвітлюючи її з різних аспектів, та служить запорукою найповнішого досягнення істини, а не однобічного” [5, с. 6]. Аналогічну думку висловлює Ж. Вандрієс: “Мова є відображенням людської свідомості. За мовою ми можемо судити про мислення, що її створює” [6, с. 320]. Також пов’язує мову з менталітетом її носіїв І.І. Мещанінов, наголошуючи на тому, що різні народи мають різні способи світосприйняття а, відтак, напрямки розвитку мов не є ідентичними [15, с. 31].

Досить часто у роботах лінгвістів, які розвивають теорію про тісний зв’язок мови із мисленням, з’являється думка про те, що останнє може існувати тільки за наявності мовленнєвого супроводу. Наприклад, Ф. де Сосюр стверджує, що “в мові неможна відділити ні думку від звуку, ні звук від думки” [22, с. 110]. Такий погляд є дещо обмеженим, перш за все, тому, що неможна заперечити наявність мислення у глухонімих від народження людей. Їм, як і іншим людям, потрібно усвідомлювати навколишній світ, пізнавати себе та спілкуватися, адже людина – це передусім істота соціальна. Оскільки вони не володіють мовною системою для виведення своїх думок до рівня свідомості, ці люди були змушені створити свою власну знакову систему, засновану на жестах та міміці. Мова глухонімих не краща і не гірша, ніж звукова, але, звісно, базується вона на тих категоріях та поняттях, що були важливі саме для людей із вищезазначеними фізичними вадами, їхніми потребами та загальним типом мислення [7, с. 156].

Так само не можна вважати примітивними мови мешканців країн із нижчим економічним розвитком, або ті, що є складовими інших мовних груп. Треба визнати, що їхні мови суттєво відрізняються від індоєвропейських, але немає жодних підстав вважати їх нижчими за ті, якими користуються представники інших народів, що відчували на собі більший відбиток цивілізації. Інколи навіть вищі тварини здатні продемонструвати надзвичайні успіхи у плані усвідомлення навколишньої реальності. Ця думка не є новою у лінгвістиці. Наприклад, Е. Сепір, представник американської етнолінгвістики, наголошує на тому, що будь-яка з існуючих мов, незважаючи на культурний рівень її носіїв, є цілком спроможною для відбиття будь-яких, навіть найскладніших понять. Звідси виходить, що кожна група істот, що мають мозок та потреби у спілкуванні, будуть намагатися відбити результат своєї розумової діяльності у свідомості за допомогою певної системи символів, яка буде для них доступною у даний час та здатною виконувати покладену на неї функцію [20, с. 133].

У ХХ столітті відбувалося подальше уточнення поняття “мислення”, що і дотепер так і не дістало остаточного визначення, та поглиблення наукових положень щодо взаємозв’язку цієї категорії із мовою. Найбільш впливовими були трактування мислення, запропоновані С.Л. Рубінштейном та Л.С. Виготським. За Л.С. Рубінштейном, “мислення – це опосередковане – засноване на розкритті зв’язків, відношень, опосередковуваних – і узагальнене пізнання об’єктивної реальності” [19, с. 326].

Л.С. Виготський, намагаючись віднайти спільні механізми між розумовим та мовленнєвим процесами, зупиняється у своїх пошуках на значенні слова. Однак, на думку вченого, воно “є феноменом мислення лише тією мірою, якою думка пов’язана зі словом і втілена у слові, і навпаки: воно є феноменом мовлення лише тоді, коли мовлення зв’язане з думкою...” [7, с. 277]. Щодо одиниць мислення та мовлення, Л.С. Виготський, на відміну від представників логіко-граматичного напрямку, констатує їхній зв’язок, а не повну невідповідність: “Вони пов’язані між собою складними переходами, складними перетвореннями, але не покривають один одного, як накладені прями лінії” [7, с. 329]. Учений вважає, що про цей факт свідчить те, що одну й ту ж думку можна відобразити різними способами, і, навпаки, одна й та ж мовна конструкція може слугувати для відображення рівнозначних думок. “Думка завжди являє собою дещо ціле, – додає він, – значно більше за своїм протягом і об’ємом, ніж окреме слово” [7, с. 331].

У ХХ ст. у психолінгвістиці формується біхевіористська концепція, що відокремилися у самостійну течію внаслідок нового акценту – відмови від вивчення свідомості як предмета психології та розгляду мови як різновиду поведінки людини. Відповідно змінилося й розуміння самого процесу мислення, який Дж. Уотсон ототожнює “значною мірою із беззвучним мовленням” [24, с. 105].

Паралельно з біхевіористикою теорією розробляється гештальтпсихологія як протест проти положень асоціативної психології, основний принцип якої – оперування при дослідженнях цілісними структурами. На цьому ж принципі базується й розуміння представниками цієї течії поняття *мислення*. Так, за К. Дункером, мислення – це “процес, який за посередництвом інсайту (розуміння) проблемної ситуації (S, P) зумовлює до адекватні відповідні дії” [1].

У другій половині ХХ століття виникла необхідність урівноважити позиції вчених щодо питань взаємозв’язку мови та свідомості у контексті нової течії – *когнітивістики*. Її прихильники (Дж. Лакофф, А.Ченкі, У. Чейф, Р. Шенк та ін.) поставили перед собою завдання з’ясувати, як людина сприймає, переробляє та трансформує достатньо великі обсяги знань за обмежені проміжки часу. Когнітивісти одноставно вважають, що шлях до вирішення цієї проблеми лежить через мову [13; 21; 25; 26; 27 та ін.].

У ряді праць когнітивістів [11; 8 та ін.] чітко обстоюється думка про невербальну сутність мислення. Таке твердження не означає спростування тези про взаємозв’язок розумових та мовленнєвих операцій, але переносить його в іншу площину. За М.І. Жинкіним, І.Н. Гореловим, К.Ф. Седовим, механізм мислення запускається за допомогою концептів – “кодованих одиниць універсального предметного коду” [17, с. 209].

На думку Ю.С. Степанова, “до структури концепту входить все те, що робить його фактом культури – первинна форма (етимологія), стиснута до основних ознак змісту історія; сучасні асоціації; оцінки та ін.” [23, с. 41]. Сукупність усіх існуючих концептів формує концептосферу, доступ до якої людина може здійснювати через мову. Отже, людина не мислить за допомогою слів, але для того, щоб усвідомити (зрозуміти) свої думки їй

потрібно якомога точніше перевести їх в інший вимір, і одним із найзручніших засобів цього є мовні одиниці.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищезазначене, слід зауважити, що філософський, логіко-граматичний та психологічний підходи до вивчення проблеми співвідношення понять мови та мислення висвітлювали її з різних аспектів. Перші наукові тези античних вчених (Геракліт, Платон, Аристотель, Зенон, Хрисипп, Діоген Вавилонський та ін.), овіяні нальотом релігійності та містичності, вже виявили безпосередній зв'язок між цими категоріями, однак пізнати його сутність, базуючись лише на філософських засадах, їм не вдалося. Спроба безпосереднього накладання мовленнєвих одиниць на розумові, що пропагували логіки (А. Арно, К. Лансло, Ф. Бекон, Г. Лейбниц, а пізніше – І.І. Мещанинов та ін.), давала досить спрощену картину процесу мислення, що також не відповідала реальності. Психологічний підхід до вивчення взаємозв'язку між мовою та мисленням став революційним у вирішенні зазначеної проблеми. На його засадах сформувалися такі окремі напрями, як біхевіоризм, гештальтпсихологія, психолінгвістика, когнітивізм та ін.. Їхні представники сприяли розкриттю сутності співвідношення мислення та мови, але найбільш перспективними виявилися ідеї когнітивістів.

Література:

1. Английские материалисты XVIII в. Собрание сочинений : в 3 т. / [пер. с англ. под общ. ред. Б. В. Мееровского]. – М. : Мысль, 1967-1968. – 1400 с.
2. Антология мировой философии / [под ред. В. В. Соколова и др.] – М. : Мысль, 1969. – Т. 1. Философия древности и средневековья. – 936 с.
3. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; [ред. З. Н. Микеладзе]. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2 – 688 с.
4. Арно А. Всеобщая рациональная грамматика : (Грамматика Пор-Рояля) / Антуан Арно, Клод Лансло. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 128 с.
5. Богородицкий В. А. Лекции по общему языковедению / Василий Алексеевич Богородицкий. – Казань, 1915. – 312 с.
6. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю / Жозеф Вандриес ; [пер. с фр. Р. Шор ; примеч. П. Кузнецова]. – [1-е изд.]. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – 410 с.
7. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – [5 изд., испр.] – М. : Лабиринт, 1999. – 351 с.
8. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / Илья Наумович Горелов. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 112 с.
9. Гумбольдт В. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие / Вильгельм фон Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 324-326.
10. Ерышев А. А. и др. Логика: Курс лекций / А. А. Ерышев, Н. П. Лукашевич, Е. Ф. Сластенко. – К. : МАУП, 2000. – 184 с.
11. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи / Николай Иванович Жинкин // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 26-38.
12. Кюльпе О. Психология мышления / Освальд Кюльпе // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления : [учеб. пособ. для студ., обуч. по спец. “Психология”]. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – С. 21-27.
13. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Джордж Лакофф, Майкл Джонсон ; [пер. с англ. Н. В. Перцова] // Теория метафоры : сб. пер. / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387-415.
14. Маковельский А. О. Досократики : в 3 ч. / Александр Осипович Маковельский. – Казань : Изд. кн. маг. М. А. Голубева, 1914. – 244 с.
15. Мещанинов И. И. Проблема развития языка / Иван Иванович Мещанинов. – Л. : Наука, 1975. – 351 с.
16. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. / Платон ; [под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса]. – М. : Мысль. – Т.2. – 1993. – 528 с.
17. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / Зинаида Даниловна Попова, Иосиф Абрамович Стернин. – М. : Восток-Запад АСТ, 2007. – 320 с.
18. Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 191 с.
19. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
20. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдуард Сепир. – М. : Издательская группа “Прогресс”, 1993. – 656 с.
21. Сергеев В. М. Искусственный интеллект : опыт философского осмысления / В. М. Сергеев // Будущее искусственного интеллекта : сб. АН СССР. – М. : Наука, 1991. – С. 216-241.
22. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр ; [пер. с франц. яз.] / под ред. А. А. Холодовича. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
23. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
24. Уотсон Дж. Психология как наука о поведении / Джон Уотсон // История психологии. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 364 с.
25. Чейф У. Л. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения / Уоллас Чейф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XI. Современные синтаксические теории в американской лингвистике. – М., 1982. – С. 56-70.
26. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // Фундаментальные направления современной американской лингвистики / под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой. – М., 1997. – С. 35-47.
27. Шенк Р. Обработка концептуальной информации / Р. Шенк ; [пер. с англ. Г. В. Сенина]. – М. : Энергия, 1980. – 360 с.
28. Steinthal H. Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Principien und ihr Verhältniss zu einander / Hermann Steinthal. – Berlin, 1855 – 376 s.